

КОРЕКЦІЯ СПРЯМОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ КОРИСЛИВОГО НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЗАСІБ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЗАПОБІЖНОГО ВПЛИВУ

Висвітлено питання корекції спрямованості особистості корисливого насильницького злочинця як інтегративної властивості його психіки і поведінки.

Ключові слова: спрямованість особистості, ціннісно-нормативна сфера, психокорекція, мотивація злочинної поведінки.

Проблема спрямованості особистості злочинця розроблялася такими науковцями, як Ю. М. Антонян, Ю. Д. Блувштейн, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, К. Є. Ігошев, В. М. Кудрявцев, О. Б. Сахаров та ін. Однак поза їхньої уваги залишалося питання спрямованості особистості різних типів злочинців, у тому числі корисливого насильницького злочинця. Також не порушувалося питання корекції спрямованості особистості злочинця як засіб індивідуального запобіжного впливу. Усунення зазначених прогалин є завданням даної публікації.

Під спрямованістю особистості корисливого насильницького злочинця пропонується розуміти *домінантну морально-психологічну властивість, що визначає корисливий зміст мотивації і вибір та реалізацію насильницького способу незаконного збагачення* [5, с. 229]. Формування особи корисливого насильницького злочинця відбувається в міру визрівання криміногенної домінанти його психіки – спрямованості, що є каузальною основою злочинної поведінки. Змінити спрямованість особистості можна двома шляхами: опосередкованим та безпосереднім. Перший передбачає обмеження дії негативних зовнішніх впливів (макро- і мікросередовищних) з одночасним створенням сприятливих умов для нормальної соціальної адаптації особи.

Другий доповнює перший і передбачає створення внутрішніх антикриміногенних бар'єрів у процесі соціалізації, упередження формування корисливої спрямованості насильницького прояву та зміну вже існуючої спрямованості особистості, щоб не допустити її мотиваційного розгортання і поведінкового втілення.

На наш погляд, безпосередній корекції підлягають криміногенні елементи ціннісно-нормативної, емоційно-вольової, біопсихологічної сфер особистості злочинця, що у своїй єдності утворюють його спрямованість. Необхідно перервати дію зв'язку між криміногенними елементами психічного складу свідомості особистості та діяльним волевиявленням.

Ціннісно-нормативна сфера психіки особистості є визначальною для формування світогляду, ціннісних орієнтацій, правосвідомості, життєвих смислів, норм і стандартів поведінки. Дана сфера відповідальна за морально-психологічний зміст особистості, виступає показником її соціально-правової зрілості. Втім головніше, що ціннісно-нормативна сфера особистості виконує пізнавальну, ціннісну і регулятивну (мотиваційну) функції свідомості, виражає внутрішнє ставлення особи до суспільства (його норм і цінностей), інших людей, самого себе, суб'єктивно детермінує вибір форми поведінки та способу дій. Найбільш вагоме превентивне значення для упередження становлення корисливої спрямованості насильницького прояву має формування *правосвідомості особи* та корекція існуючих в ній деформацій. Наше дослідження засвідчило незрілий і структурно незавершений правовий світогляд у корисливих насильницьких злочинців, а також перенасичену негативними стереотипами й ускладнену деструктивними репрезентаціями правову психологію [6, с. 194]. Констатовано деформованість зв'язку між обізнаністю зі змістом кримінально-правових заборон у сфері відносин власності та інших суспільно-важливих сферах, солідаризацією з ними та готовністю керуватись у повсякденному житті. У корисливих насильницьких злочинців солідаризація з кримінально-правовими нормами досить формальна і поверхнева, позбавлена внутрішнього смислу, а готовність їх дотримуватись

має незрілий і нестійкий характер, значною мірою залежить від співвідношення особистої вигоди з ризиком бути покараним. З огляду на це вважаємо, що значна увага повинна приділятися правовій соціалізації особи, в ході якої цілеспрямовано формуються правовий світогляд (ідеологія) та правова психологія, осмислюється цінність моральних і правових норм як регуляторів життєдіяльності та керівних принципів поведінки, виробляється надситуативна переконаність (настанова) дотримуватись правових приписів і не допускати порушень кримінально-правових заборон за будь-яких обставин. Засобами формування правової свідомості є правова культура, правова освіта та правове виховання, засновані на демократичних ідеалах та гуманістичних цінностях.

Полегшити утворення смислової константи правомірності як норми світосприйняття і принципу життєздійснення допоможе подолання смислодефектності свідомості. Не зайве нагадати, що, за нашими даними, у більшості корисливих насильницьких злочинців не зафіксовано якихось чітких ідейних засад життєздійснення, окреслених перспектив майбутнього [7, с. 166]. З метою недопущення становлення смислодефектності треба своєчасно приділяти належну увагу етичному, естетичному, релігійному вихованню, засвоєнню моральних і духовних цінностей, розширенню кругозору, збагаченню внутрішнього світу, що сприятиме усвідомленню цілісного Я-образу, розумінню стратегічних життєвих цілей, розвитку здатності відчувати персональну відповідальність за вибір життєвого шляху, свої вчинки. Коли ми маємо справу з уже наявною смислодефектністю, її можна відкоригувати методами смислотехніки, логотерапії, психосинтезу та ін.

Засновник методу смислотехніки (похідного від психотехніки) Д. О. Леонт'єв трактує його як психологічний прийом впливу на процеси смислової динаміки: смислоутворення, смислоусвідомлення і смислосбудівництво. Трансформація смислових структур відбувається у контексті вольової регуляції [10, с. 350]. З метою реконструкції смислоутворення пропонується надати сенсу справи, факту чи події, які не були об'єктом уваги і прагнень особи, і в такий спосіб посилити мотивацію

досягнення раніше непривабливої мети. У нашому випадку це може бути вмотивованість на післяшкільну освіту, здобуття престижної професії, пошук роботи як основного джерела легальних доходів, що не входило до сфери життєвих пріоритетів корисливих насильницьких злочинців. Зміна смислоусвідомлення досягається як прийомами самопереконавання, так і скерованого впливу на свідомість, унаслідок чого відбувається розвиток критичного мислення, випрацьовується здатність прогнозувати перебіг подій, розширюється варіативність поведінки, що дозволяє уникати небажаних наслідків, формуються внутрішні стримуючі чинники.

Логотерапія (В. Франкл) полягає у сприянні пошуку людиною сенсу свого життя, осмисленні його значення, що узгоджується з вузловою проблемою логотерапії – відповідальністю за власний життєвий шлях та вчинки, свободою вибору життєвої стратегії. Логотерапія здійснюється прийомом парадоксальної інтенції, що дозволяє позбутися страху небуття, розкрити творчий потенціал, побачити життєву перспективу, будувати стратегічні плани на майбутнє [8, с. 45].

Поряд із зазначеними можуть застосовуватись й інші методи психотерапії, зокрема психосинтез. Психосинтез (засновник Р. Ассаджиолі) спрямовується на встановлення причини психічної дисгармонії (неврозу) з метою усвідомлення свого істинного Я, гармонізації стосунків із зовнішнім світом та оточуючими людьми [8, с. 62]. Превентивна складова застосування даного психотерапевтичного методу полягає в ослабленні відчуження корисливого насильницького злочинця від суспільства, його цінностей та норм, що сприяє оптимізації адаптивних можливостей і налагодженню суспільно корисних зв'язків. Відкориговані в результаті психотерапевтичного впливу смислові структури закладуть підвалини формування внутрішнього антикримінального бар'єру (стримуючого чинника), що зменшить ризик становлення особи на шлях правопорушень і злочинних посягань.

Наступним елементом спрямованості, що підлягає корекції, є ціннісні орієнтації, що розуміються як сукупність уявлень про цілі життєдіяльності

(термінальні цінності) та засоби їх досягнення (інструментальні цінності). Термінальні цінності, що визначають життєву стратегію і морально-етичні принципи поведінки, формуються на ранніх етапах соціалізації і досить складно підлягають корекції. Прийmemo твердження Л. І. Божович, згідно з яким становлення достатньо визначеної, відносно стійкої спрямованості особистості спостерігається у віці 12–15 років, бо на цей час основні цінності суспільства, моральні норми і правові заборони вже засвоєні, сформовані домінуючі мотиви [4, с. 168-169]. Чи означає це принципову неможливість зміни спрямованості дорослої людини? На нашу думку, ні. Треба змінити умови і спосіб життя, усунути негативні впливи найближчого оточення, відкоригувати деформації ціннісно-нормативної сфери, виправити негативні психологічні риси, що потягне за собою зміни самої особистості, її внутрішнього світу і цілісного образу. Звичайно знайдуться скептики, які скажуть: люди не змінюються упродовж життя, тому більшість злочинців невинні, раз і назавжди втрачені для суспільства. Принаймні на рахунок рецидивістів подібні твердження висловлюються мало не як аксіома [2, с. 292]. Стосовно окремих осіб можливо це і відповідає дійсності. Однак вішати ярлики не виправності й безнадійності на увесь контингент злочинців, включаючи корисливих насильницьких навряд чи правильно. Переважна більшість корисливих насильницьких злочинців – звичайна молодь, із не глибокими деформаціями ціннісно-нормативної сфери, що вселяє оптимізм у справі превентивного психокорегуючого впливу.

Усунення деформацій емоційно-вольової сфери особистості корисливого насильницького злочинця, профілактика і лікування психічних та поведінкових розладів біопсихологічного походження передбачає таке.

З метою своєчасного виявлення і недопущення розвитку негативних рис характеру до рівня домінантних пропонується використовувати соціально-педагогічні методи (до осіб відповідного віку), а також надання кримінологічно-консультативної та психотерапевтичної допомоги. В рамках проведення соціально-психологічної реабілітації з неповнолітніми групи ризику

практикуються виховні заходи й психотерапевтичні заняття, на яких особлива увага приділяється розвитку позитивних рис особистості та її інтересів, корекції негативних звичок і проявів поведінки. Найбільш відомими та ефективними соціально-педагогічними методами впливу вважаються перенавчання і реконструкція (А. С. Макаренко). Метод перенавчання спирається на переконання і закріплює його результати. Головна мета цього методу – усунути негативні звички та відхилення у поведінці, привчити особу до дисципліни й самодисципліни. Метод реконструкції спрямований на зміну характеру особистості, виправлені негативних рис, стимулюванні позитивної поведінки, формуванні необхідних життєвих навичок. Своєчасне консультування повнолітніх осіб, які мають психологічні проблеми, негативні риси характеру і виявляють схильність до вчинення правопорушень і злочинів, дозволить зробити своєчасну діагностику, запобігти розвитку небажаних ускладнень та відхилень у психіці та поведінці. Арсенал методів психокорекції дефектів емоційно-вольової сфери доволі широкий. Це може бути психогігієна, психоаналіз, різноманітні тренінги, методики корекції агресії та агресивної поведінки тощо.

Методики корекції агресії й схильності до насильницької поведінки також досить різні. Історія кримінології знає клінічні методи корекції схильності до агресії й кримінального насильства засобами електрошоку, лоботомії, таламотомії, хірургічного втручання. На сьогодні висловлюються дві протилежні точки зору щодо можливості управління агресією та запобігання проявам насильницької поведінки. Науковці, які вважають агресивність уродженою властивістю особи (генетичні програми, домінуючі інстинкти, несвідомі потяги), скептично ставляться до корекції агресивних нахилів і проявів насильства, хоча й пропонують методики когнітивного та біхевіорального впливу, трансформації ворожої агресії у більш безпечні форми (наприклад, вербальну), спрямовування на менш вразливі цілі, медикаментозне лікування психічних розладів, що дають тимчасовий позитивний ефект [3, с. 431–434]. Прихильники пояснення етіології агресії як соціально набутої

властивості людини, визнають можливість управління агресивністю і запобігання насильницьким проявам. Серед превентивних методик, технік і прийомів рекомендуються моделювання, рольові ігри, встановлення зворотного зв'язку, перенесення навичок з учбової ситуації на реальні життєві обставини, що передбачають вироблення навичок керування своїми почуттями й емоціями, безконфліктного спілкування, а також розвиток інтелекту і тренування волі. Особливе місце серед формування стримуючих чинників відводиться страху покарання та забезпеченню умов, за яких підсилюється його превентивна дія: а) відсутність сильного провокування; б) незначна вигода, що може бути отримана в результаті застосування насильства; в) суворість та усвідомлення справедливості можливого покарання; г) високий ступень вірогідності покарання. Добре зарекомендували себе методики побудовані на врахуванні основ фізіологічного механізму про нездатність людини здійснювати дві несуміжні реакції одночасно. Рівень агресивності знизиться, коли у людини паралельно культивувати почуття емпатії, гумору, доброзичливості, що несумісні з гнівом та агресивністю. До прогресивних відносяться методики, що базуються на техніках когнітивного регулювання емоційного збудження у процесі спілкування через сублімацію гніву, вербалізацію агресії тощо.

Медикаментозне корегування агресії й схильності до насильницьких дій практикується в комплексі із психотерапевтичною допомогою стосовно осіб, у яких діагностовано розлади психіки і поведінки. Йдеться про медичне введення в організм психотропних речовин (транквілізаторів, нейролептиків, антидепресантів та психостимуляторів) залежно від виду психічного та поведінкового розладу та клініки протікання хвороби. Клінічна дія названих препаратів різна: транквілізатори та нейролептики понижують емоційну збудливість, роздратованість, нормалізують діяльність гальмівних центрів психіки, підвищують керованість поведінкових реакцій, а антидепресанти й психостимулятори знімають втому і депресію, підвищують настрій і загальний психічний фон, стабілізують емоційний стан. На сьогодні активно розвивається патогенетична психофармакологічна терапія, в основі якої покладено

фармакологічний вплив на біохімічні механізми регуляції психіки, що дозволяє досягти стану компенсації пацієнта. Найчастіше як біологічні детермінанти агресивної поведінки називаються зміни рівня серотоніна і дофамина (нейромедіаторів) у головному мозку. Для нормалізації рівня і співвідношення нейромедіаторів вводяться препарати солей літія (які впливають на обмін серотоніна) та інші препарати (триоридазин, галоперидол, рисперідон тощо). Названі препарати блокують діяльність рецепторів кори головного мозку, нормалізують гормональний фон і тим самим знижують агресивність [1, с. 413–415].

Кримінологічний підхід до корекції психічних розладів і пов'язаних з ними відхилень у поведінці заснований на комплексному вирішенні завдання превентивного впливу. Висловимо пропозиції щодо основних напрямків організації й здійснення психіатричних заходів запобігання психічним розладам і розладам поведінки, пов'язаним (спричиненим) вживанням психоактивних речовин (синдром залежності), оскільки за нашими даними зазначене відхилення найчастіше (54-75 %) діагностується в корисливих насильницьких злочинців. Йдеться про приблизно рівне співвідношення захворювань на алкоголізм (52-53 %) і наркоманію/токсикоманію (47-48 %). На думку А. П. Закалюка, психіатричний напрям запобігання злочинним проявам окрім загальної запобіжної мети щодо усунення (нейтралізації) причин і умов вчинення злочину, має ще й додаткову мету – запобігти подальшому розвитку та ускладненню психічного розладу особи, насамперед прояву пов'язаних з ним психофізіологічних та психічних якостей індивіда, що підвищують небезпеку як самої особи для оточення, так і вірогідність вчинення протиправних посягань з її боку [9, с. 641]. Будемо виходити з того, що психічні й поведінкові розлади – це наслідок зловживання і розвитку залежності від алкоголю, наркотиків та психотропних речовин. Звідси, протидія психічним і поведінковим розладам включає як антиалкогольні, антинаркотичні заходи загальнозапобіжного характеру (набір яких наводився раніше), так і заходи кримінологічного-психіатричного спрямування, в структурі яких умовно можна

виділити два взаємопов'язаних напрямки: а) заходи щодо забезпечення психічного здоров'я населення і надання психіатричної допомоги; б) заходи, спеціально призначені для запобігання злочинних проявів серед осіб, які мають психічні і поведінкові розлади [9, с. 641]. Запобіжна діяльність в межах обох напрямків регламентована Законом України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. [11].

Перший напрям передбачає гарантоване державою забезпечення психіатричною допомогою та соціальний захист осіб, які страждають на психічні розлади, що включає: надання у комунальних та психіатричних закладах безоплатної діагностичної, консультативної, лікувальної та реабілітаційної допомоги в амбулаторних і стаціонарних умовах; захист прав і законних інтересів таких осіб; соціально-побутове влаштування інвалідів та осіб похилого віку, а також догляд за ними; сприяння у здобуванні безоплатної освіти та професійно-технічного навчання; встановлення обов'язкових квот робочих місць та організація працевлаштування осіб, які страждають на психічні розлади; направлення до реабілітаційно-лікувальних установ; забезпечення тимчасовим житлом та ін. Скорочення мережі психіатричних закладів, а разом з цим штату спеціалістів, наявного ліжкового фонду та хронічне недофінансування галузі, істотно обмежують можливості реалізації законодавчих гарантій щодо надання своєчасної психіатричної допомоги усім, хто її потребує. Зменшення ризику розвитку й ускладнення психічних та поведінкових розладів на ґрунті алкоголізму і наркоманії багато в чому залежить від своєчасності і повноти виявлення та надання кваліфікованої допомоги особам, які мають психічні аномалії, що не досягли форми тяжкого психічного захворювання. Зазвичай останні діагностуються під час психіатричних оглядів, законодавча процедура проведення яких недосконала, а самі огляди спрямовані на виявлення тяжких психічних розладів. На практиці виходить, доки в особи не буде діагностовано тяжке психічне захворювання, що з правових позицій фактично свідчить про її неосудність, вона не буде поставлена на психоневрологічний облік з наступним лікуванням, превентивну

доцільність якого важко збагнути. За такого підходу запобіганням виникнення та розвитку психічних аномалій на ґрунті зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами та психотропними речовинами, що містять ризик протиправної поведінки, в Україні ніхто системно не займається! Удосконалення цієї роботи вбачається в покращенні міжвідомчої взаємодії серед закладів наркологічного і психіатричного профілів та створення стандартів надання комплексної нарколого-психіатричної допомоги особам, в яких діагностовано хронічний алкоголізм і наркоманію. Було б доцільно ввести норму про обов'язковість проходження психіатричного огляду особам, які стоять на обліку в наркодиспансерах, а також тим, хто проходить відповідне лікування. Це дозволило б запобігати розвитку та ускладненню психічних і поведінкових розладів та виникненню на їх ґрунті схильності до вчинення корисливих насильницьких злочинів, як правило, з метою здобуття коштів для задоволення наростаючої потреби у вживанні психоактивних речовин.

Другий напрям передбачає діяльність, спрямовану на запобігання злочинних проявів серед осіб, які мають психічні й поведінкові розлади. На виконання Закону України «Про психіатричну допомогу» міністерствами охорони здоров'я та внутрішніх справ України видано спільний наказ № 346/877 від 19 грудня 2000 р., яким на органи внутрішніх справ покладається обов'язок своєчасно реагувати на факти агресивної поведінки та інформувати психіатричні заклади про неадекватну поведінку осіб, які страждають на психічні розлади, що становлять небезпеку для зазначених осіб чи оточуючих [9, с. 647]. Разом із тим кримінологи відзначають, що системна індивідуально-запобіжна робота стосовно недопущення вчинення злочинів особами з психічними та поведінковими розладами на сьогодні не проводиться, в тому числі через низький рівень її організації, непродуктивну міжвідомчу співпрацю правоохоронних структур з медичними закладами, неналежне матеріально-технічне забезпечення та відсутність контролю за результативністю [9, с. 563]. За наявності медичних підстав і в передбаченому законом порядку в превентивних цілях важливо забезпечити вживання заходів щодо схиляння до

добровільного поміщення осіб з психічними та поведінковими розладами до психоневрологічних закладів для соціального захисту або спеціального навчання, надання амбулаторної психіатричної допомоги на добровільних засадах чи примусово, госпіталізації до психіатричного закладу добровільно чи примусово, продовження примусового утримання в останніх, виконання рішення суду про примусове лікування. Водночас треба вживати й суто кримінологічних заходів індивідуально-запобіжного впливу задля зменшення ймовірності вчинення корисливих насильницьких злочинів з боку осіб, які мають психічні й поведінкові розлади. Лише такий комплексний кримінологічно-психіатричний підхід забезпечить успішність цієї діяльності.

Таким чином, реалізація запропонованого комплексу заходів корегуючого впливу на криміногенні елементи ціннісно-нормативної, емоційно-вольової, біопсихологічної сфер свідомості призведе до позитивних трансформацій спрямованості особистості й мотивації поведінки, що запобігатиме формуванню наміру та прийняттю рішення про вчинення корисливого насильницького посягання.

Список літератури:

1. *Агрессия и психическое здоровье* / под ред. Т. Б. Дмитриевой и Б. В. Шостаковича. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 464 с.
2. *Батиргареева В. С.* Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / В. С. Батиргареева. – Х. : Право, 2009. – 576 с.
3. *Берковиц Л.* Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
4. *Божович Л. И.* Проблемы формирования личности / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Ин-т практ. психологии; Воронеж : НПО «МОДЕК», 1995. – 352 с.
5. *Головкін Б. М.* Корислива спрямованість особистості злочинця, опосередкована у насильницьких проявах: поняття, зміст, шляхи формування / Б. М. Головкін // Вісн. акад. прав. наук. – 2009. – № 3 (58). – С. 221–230.
6. *Головкін Б. М.* Ціннісно-нормативний аспект спрямованості особистості корисливого насильницького злочинця / Б. М. Головкін // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2010. – № 21. – С. 193–202.
7. *Головкін Б. М.* Я-концепція особистості корисливого насильницького злочинця / Б. М. Головкін // Проблеми законності. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 107. – С. 165–175.
8. *Завацька Н. Є.* Теоретичні підходи та основні методи психотерапії узалежненої поведінки: соціально-психологічний аспект : монографія / Н. Є. Завацька. – К. : Укр. видав. консорціум, 2008. – 260 с.

9. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. – Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – 712 с.
10. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
11. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02. 2000 р. – № 1489-III // ВВР України. – 2000. – № 19. – Ст. 143.

***Головкин Б. М.* Коррекция направленности личности корыстного насильственного преступника как способ индивидуального превентивного влияния.**

Рассмотрены вопросы коррекции направленности личности корыстного насильственного преступника как интегративного свойства его психики и поведения.

Ключевые слова: направленность личности, ценностно-нормативная сфера, психокоррекция, мотивация преступного поведения.

***Golovkin B. M.* Correction of orientation of the person violent offender as a mercenary way of individual preventive effect.**

The problems of correction of orientation of the person violent offender self-serving as the integrative qualities of his mind and behavior.

Key words: personal orientation, value-normative sphere, psycho-correction, the motivation of criminal behavior.